

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

SAF SÛRESİ 2. VE 3. ÂYETLER BAĞLAMINDA İNSANIN SÖZ-EYLEM TUTARSIZLIĞI

THE DISCOURS-ACTION INCONSISTENCY OF HUMAN BEINGS IN THE VERSES 2 AND 3 OF SURAH SAFF

Ahmet ÖZBAY

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Kocaeli/Başiskele Vaizi
ozbay.ahmet@hotmail.com orcid.org/0000-0002-2388-8976

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Mayıs 2021/ 16 May 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Haziran 2021 / 10 June 2021

Yayın Tarihi / Published: 28 Haziran 2021/ 28 June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran 2021 / June 2021

Cilt: 5, Sayı: 1 Volume: 5, Issue: 1, Sayfa / Pages: 209-236

Cite as / Atıf: Özbay, Ahmet. “Saf Sûresi 2. ve 3. Âyetler Bağlamında İnsanın Söz-Eylem Tutarsızlığı [The Discours-Action Inconsistency of Human Beings In The Verses 2 And 3 of Surah Saff]”. Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal 5/1 (Haziran/June 2021), 209-236

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

Copyright © Published by Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Kocaeli University,
Faculty of Teology, Kocaeli / Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

İnsan, fitrat üzere yaratılmıştır. Allah, fitrata uygun olan emir, yasak ve tavsiyeleri son kitap Kur'an-ı Kerim vasıtasıyla insanlığa ulaştırmıştır. Hem insanın yaratılış gayesi hem de dinin gerçekleştirmek istediği hedeflerden birisi de insanın nefsinin fiziksel ve mânevî açıdan korumasıdır. Bu bağlamda bazı tutum ve davranışlar, bedeninin ve ruhunun sağlıklı bir şekilde korunmasını sağlar. Bunlardan birisi söz-eylem tutarlılığıdır. Bu çalışmada insanın yapmayacağı şeyi söylemesinin Allah katında büyük bir gazaba sebep olacağını ifade eden Saf Sûresi 2. ve 3. âyetler ele alınmakta, insanın eylemleri ile ilgili sözleri ve söz-eylem tutarsızlığının sonuçları açısından insana gösterilen hedeflere yer verilmektedir. Bahsi geçen âyetler, müminde olması gereken vasıflardan birisi olan söz-eylem tutarlılığını dillendirirken aynı zamanda bunun zıddı olan durumun münafıklara ait olan bir özellik olduğunu ifade etmektedir. Bu âyetler, müfessirler tarafından bir kimsenin kendisi hakkında gerçeğe uymayan beyanda bulunmaması şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca bazı âlimler tarafından bu âyetler, insanlara nasihat ve öğüt vermeye engel olarak görülmüş ve âyete “Niçin yapmadığınız şeyi söylüyorsunuz?” gibi bir anlam yüklenmiştir. Yapılan yorumların âyetle bağlantısı İslam'ın genel prensipleri çerçevesinde değerlendirildiğinde ilgili âyetleri insanlara nasihat ve öğüt vermeye engel olarak sunmanın her iki âyetin vermek istediği mesajla çelişen bir durum arz ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmada âyetlerin günümüz hayatına yansımaları, kişi üzerindeki psikolojik etkileri de göz önünde bulundurularak söz-eylem tutarsızlığının sonuçları bağlamında ele alınmıştır. Nitekim söz-eylem tutarsızlığının toplumda kınanma sebebi ve nifak alameti sayılırken bireysel düzlemde de psikolojik rahatsızlık olan bilişsel çelişkiye neden olma yönü ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Saf Sûresi, Münafık, Söz-Eylem, Tutarsızlık

The Discours-Action Inconsistency of Human Beings in the Verses 2nd and 3rd of the Surah Saff

Abstract

Human was created in the nature of Fitrat. Allah conveyed the orders, prohibitions and advices in accordance with the nature to humanity through the Holy Quran. The purpose of human creation and the goals that religion wants to achieve is to protect the soul, and person's physical and spiritual existence. There are also some attitudes and behaviors; It provides a healthy protection of both body and soul. One of them is word-action integrity. In this study, the 2nd and 3rd verses of the Surah Saff, stating that if a person says what he will not do, will cause a great wrath in the sight of Allah, are discussed. In terms of the audience of these verses, their words about human actions and the consequences of word-action inconsistency are included. These verses mention one of the qualities that a believer should have in the first place. And he states that he should not carry the attributes that belong to the hypocrites on the believers. These verses are interpreted as preventing a person from recommending something that he did not make in a statement that did not give information about himself. The connection of these interpretations with the verse is subject to evaluation within the framework of Islam. Putting these verses as an obstacle to counseling and preaching to people and saying “Why are you saying something against of what you are not doing?” attributing a meaning like this is considered to be against the spirit of the Quran. For this reason, in this study, the reflection of the verses on today's life is discussed in the context of the results of the word-action inconsistency, taking into account the psychological effects on the person. In addition, the consequences of the contradiction between word and action are also discussed. It has been demonstrated that word-action inconsistency causes cognitive conflict, which is condemnation, sign of nifaq, and psychological disturbance.

Keywords: Tafsir/Commentary, Surah Saff, Hypocrite, Word-Action, Inconsistency

Giriş

İnsan için, geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç zaman dilimi vardır. İnsan hayatının kemâli ve dünya-âhiret mutluluğunun elde edilmesi açısından zamanın muhasebesinin yapılması önem taşımaktadır. Bu durumda geleceğe dair daha faydalı planlar yapma imkânı da elde edilir. Kur'an'da bu hususun önemine şu ayetlerle değinilmektedir: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ” *Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah katında büyük gazaba sebep olur.*¹ Zira şart ve imkânların belirsiz olma özelliği, geleceğe dair kesinlik değilde ihtimal ifade eden durum ve yargılara imkân tanımaktadır. Bu noktada insan, günü birlik, plansız, programsız bir hayat yaşamak durumunda mıdır? İnsan, gelecekle alakalı plan ve programlarında kısıtlı mıdır? gibi sorular akla gelebilir. Bunların peşi sıra insanın geleceğe dair ümitvar halinin kaybolması durumuna bağlı olarak onda şimdiki zamanda bir tembellik hali meydana getirip getirmemesi de konu bağlamında önem arz etmektedir.

İnsanın özü ile söz ve davranışlarının uyumlu olması, niyet ve düşüncelerini hayata taşıması doğruluk olarak da ifade edilebilmektedir. Doğruluk, huzurlu bir yaşantının sebebi olduğu gibi ilahî bir emirdir. Kur'an, insanların tutumlarını daha niyet aşamasında iken doğruluk ve samimiyet ekseninde ele alır.² Çalışmada bu hususlar açısından “*Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah katında büyük gazaba sebep olur.*”³ âyetleri ele alınacaktır. İlgili âyetlerin tefsiriyle alakalı olarak kaynaklarda nifak alametleriyle ilgili hadislerle de yer verilmekte ve yapmayacağı şeyi söylemenin nifak alameti olduğu zikredilmektedir. Nifak ve münafıklık konusunda başta Temel İslam Bilimleri olmak üzere birçok disiplinde çalışmalar yapılmış, pekçok eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerin muhatap açısından münafıklıklarla olan bağlantısı ve kişinin yapmayacağı şeyi söylemesinin nifak çeşitleriyle olan ilişkisi de ele alınacaktır.

1 es-Saf 61/2-3.

2 el-İsrâ 17/84.

3 es-Saf 61/2-3.

Âyetlerin, günümüz hayatına yansımaları bağlamında psikolojik etkileri de değerlendirmeye tabi tutulacak, yapmayacağı şeyi söylemenin insanı sürükleyeceği psikolojik durumlar ele alınacaktır. Bütün bu değerlendirmeler bir makale çerçevesi içerisinde yer alacağından konunun temel dinamiklerine işaret edilmekle yetinilecektir.

1. Saf Sûresi 2. ve 3. Âyetlerin Nüzûl Sebepleri ve Muhatapları

Kur'an'ı anlamak ve daha ziyade tefsir edebilmek için Kur'an-ı Kerim'in indirildiği ortamın en mühim aktörleri şüphe yok ki onun ilk muhataplarıdır. Kur'an, ilk olarak onları muhatap almış, onlara emir ve yasakları bildirmiş, tavsiye ve uyarılarda bulunmuştur. Kur'an'ın ilk muhataplarına yönelttiği ve onların büyük çoğunluğunun anladığı mana, araya yorumların giremeyeceği, mesajı veren ile alanın aynı ortamı paylaştığı bir zeminde ortaya çıkmıştır.⁴

Kur'an'ın, indirildiği dönem itibariyle muhataplarını tespit etmek için bir kısım unsurlardan yararlanmak gereklidir. Bunlar içinde en önemli enstrüman sebep-i nüzûl ile ilgili rivayetlerdir. Âyetlerin ilk muhatapları ve dolayısıyla bağlamı hakkında bilgiler verdiği için nüzûl sebeplerine vâkıf olmak, âyetlerin doğru anlaşılması açısından önemlidir. Nüzûl sebebi rivayetlerinin bu önemi ilk asırdan itibaren kabul edilmiş, ashabın ileri gelenleri ile beraber âlimlerin gözünde de Kur'an'ı anlamak, esbab-ı nüzûlü bilmekle muadil tutulmuştur.⁵

Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerin nüzul sebepleriyle ilgili olarak şu rivayetler aktarılmıştır:

1. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ashabından bazı kimseler "Allah Rasûlü'ne (s.a.s.) giderek Allah ve Rasûlü'ne göre en güzel amel hangisidir? diye sorup öğrenelim" dediler. Ancak hiç kimse gidip sormadı. Fakat Rasûlullah (s.a.s.)

4 Necmettin Gökçür, *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 22.

5 Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme, 1394/1974), 1/107-110; Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/122; Nihat Uzun, "Âyetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur'an'ın Nüzul Dönemi Muhatapları", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020), 198.

onları yanına çağırıldı ve Saf Süresi onlar hakkında indirildi. Hz. Peygamber (s.a.s.), sûreyi bütünüyle onlara okudu.⁶

2. Bu âyetler, bazı kaynaklara göre; Bedir savaşına katılmayıp Allah ve Rasûlü'nün (s.a.s.) Bedir ashabına yönelik övgülerini duyunca, daha sonraki savaşlara katılmaya söz veren ancak Uhud Savaşı çıktığında bundan kaçınanlar hakkında nazil olmuştur.⁷ Nitekim Abdullah b. Abbas'dan (ö. 68/687-688) şu rivayet aktarılmıştır: “Müminlerden bir grup, cihad henüz farz olmadan önce ‘Allah bize, hangi amelin en faziletli olduğunu bildirirse, biz de onu işlese.’ diyorlardı. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e, (s.a.s.) amellerin en faziletlisinin; Allah’a samimi bir şekilde iman etmek ve kâfirlere karşı savaşmak

6 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaud-Adil Müşşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 452/5, (1997/1418; Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1415/1994), 7/284-285; Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket vel-’uyûn: Tefsîru’l-Mâverdî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 5/527; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyad: Dâru Taybe, 1409/1989), 8/107; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-’azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2001) 5/301; Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1423/2002), 1430; Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberîstânî, *Me’âtilu’l-gayb: et-Tefsîrül-kebîr* (Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1401/1981), 29/311; Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Tevîl* (Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1426/2005), 3/474; Ebû’l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1425/2004), 4/286; Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-’azîm* (Beyrut: Dâru’l-Müfid, 1403/1983), 4/322; Ebû’l-Hasan Burhaneddin İbrâhîm b. Ömer b. Hasan Bikâî, *Nazmü’d-düver fi tenasübi’l-âyâti ve’s-süver* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-İslâmî, 1404/1984), 20/8; Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Râhu’l-me’âni fi tefsîri’l-Kur’âni’l-’azîm ve’s-seb’i’l-mesâni* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1398/1978), 10(28)/83; Seyyid Kutub, *Fi Zâlâli’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’ş-Şurûk, 1417/1997), 6/3552; Vehbe Zühaylî, *Tefsîrül-münîr fi’l-akide ve’s-şeria vel-menbec* (Dımaşk : Dârü’l-Fikr, 1998/1418), 14(28)/161.

7 Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmizi’t-tenzil ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vücuti’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Marife, ts.), 4/96; Begavî, *Me’âlim*, 8/107; İbn Atıyye, *Muharrerü’l-vecîz*, 5/301; Eminü’l-İslâm Ebû Ali el-Fazl b. el-Hasen et-Taberî, *Mecma’u’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Murtaza, 1427/2006), 9/353; Hâzin, *Lübâb*, 4/286; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/322; Mevlâ Fethullah b. Şükriullah eş-Şerîf el-Kâşânî, *Zübdetü’l-tefsîr* (Kum: Müessesetü’l-Me’ârifî’l-İslâmî, 1423/2002), 7/42.

olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Allah katında en sevimli ameli merak eden müminlerden bazılarına Allah yolunda savaşmak zor geldi. Bu olay üzerine Allah: “*Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz?*” âyetini inzâl buyurdu.”⁸

3. Said b. Müseyyeb’in (ö. 94/713) rivayet ettiği olay da şöyle cereyan etmiştir: Suheyb b. Sinân (ö. 38/659), Bedir savaşında Müslümanlara eziyet eden bir adamı öldürmüştü. Fakat bir başka sahabî, o adamı öldürdüğünü iddia edip ganimetini talep etmişti. Suheyb, Resûlullah’a (s.a.s.) gelerek o adamı kendisinin öldürdüğünü açıklamış, Resulullah (s.a.s.) da, ganimetin Suheyb’e verilmesini emretmişti. Bu âyetler, bu olay üzerine indirilmiştir.⁹

Kur’ân-ı Kerîm’in bütün âyetleri belli şahıs veya olaylara bağlı olarak inmemiştir. Ve âlimlerin çoğunluğuna göre; sebab-i nüzulün husûsî olması, hükmün umûmî olmasına engel teşkil etmemektedir. Bununla birlikte Kur’an’ın kastettiği mananın tam ve doğru anlaşılması, âyetlerde yer alan emir-yasak, tavsiye vb. hususların hikmetlerinin bilinmesi açısından nüzul sebepleri önem arz etmektedir.¹⁰ Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerle ilgili sebab-i nüzul rivayetleri de en başta muhatapların tespit edilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu noktada ilgili rivayetlerden hareketle bahse konu âyetlerde müminlerin muhatap alındığı ifade edilebilir.

1.2. Âyetlerin Muhatabı Olarak Müminler

Yukarıda zikredilen rivayetleri esas alan müfessirler âyetlerde müminlere hitap edildiğini dile getirmişler ve aynı minvalde bazı âyetleri de delil olarak sunmuşlardır: Mekke’de çeşitli baskı ve işkencelere maruz kalan Müslümanlar, mukabelede bulunup, savaşmak için Hz. Peygamber’e (s.a.s.) başvurmuşlar; ancak Hz. Peygamber (s.a.s.) buna izin vermemiştir. Medine’ye hicret edildikten

8 Zemaşşerî, *Keşşâf*, 4/96; Tabersî, *Mecma’ûl-beyân*, 9/353; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1430; Râzî, *Mefâtih*, 29/311; Hâzin, *Lübâb*, 4/286; Kâşânî, *Zübdetü’l-tefâsîr*, 7/42; Kutub, *Fi Zılâl*, 6/3552; Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ, *Tefhîmul-Kur’an*, trc. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 6/239; Hayreddin Karaman, vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 5/332.

9 Tabersî, *Mecma’ûl-beyân*, 9/352; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1430; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’u li-’abkâmi’l Kur’an* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, 1386/1966), 18/78; Bikâî, *Nazmü’l-dürer*, 20/5; Kâşânî, *Zübdetü’l-tefâsîr*, 7/43.

10 Suyûtî, *el-İtkân*, 71-73.

er-Râzî (ö. 606/1210) de bu âyetle ilgili olarak çeşitli görüşleri zikrettikten sonra hitabın, müminlere yapıldığını, “mümin” lafzının ancak gerçekten iman edenler hakkında kullanıldığını, başka kimseler hakkında kullanılmadığını ifade etmektedir.¹⁶ İmanın, kalbin tasdikinden ibaret olduğunu dile getiren Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, (ö. 333/944) “قَالَتِ الْاَعْرَابُ اَمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ” *Bedevîler ‘İman ettik’ dediler. De ki: ‘İman etmediniz. (Öyle ise, ‘iman ettik’ demeyin.) Fakat ‘müslüman olduk/ boyun eğdik’ deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir...¹⁷* âyetine göre kalbin tasdiki olmadan imanın oluşmayacağını belirtmektedir. Âyette; gönülden, samimi olarak iman etmeyenlerin mümin olmadıkları belirtilmektedir. Burada Müslümanların menfaatlerine ortak olmak isteyen veya bir kısım korkuları yüzünden açıkça iman etmediğini söyleyemeyen ve Müslüman görünen kimseler anlatılmaktadır.¹⁸ Buna göre de “mümin” lafzının veya “ey iman edenler” hitabının yalnızca gerçekten iman etmiş kimseler hakkında kullanılabileceğine işaret edilmekte olup Sâf sûresi 2. ve 3. âyetlerde de müminlere hitap edildiği ortaya çıkmaktadır.

Yapılmayacak şeyleri söylemenin nehyedildiği âyetlerde yer alan “Ey iman edenler” ifadesinin literal anlamı ve Kur’an-ı Kerîm’in genel kullanımı dikkate alındığında, müminlere hitap edildiği ifade edilmektedir. Buna göre âyetlerde, gerçekten iman etmiş olmakla beraber söz ve eylemleri arasında tutarsızlık bulunan Müslümanlara bir uyarı yapılmaktadır. İnananların, yapacaklarını söyledikleri davranışları güçleri yettiği müddetçe yerine getirmelerinin şart olduğu dile getirilmektedir.

1.2. Âyetlerin Muhatabı Olarak Münafıklar

Söz-eylem tutarsızlığından bahseden âyetlerin devamında: “وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تَقُولُونَ لِمَ تَقُولُونَ وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ الْبَصِيرَةَ يَا قَوْمِ لِمَ تَقُولُونَ لِمَ تَقُولُونَ وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ الْبَصِيرَةَ يَا قَوْمِ لِمَ تَقُولُونَ لِمَ تَقُولُونَ وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ الْبَصِيرَةَ” *Hani Mûsâ kavmine, ‘Ey kavimim! Allah’ın size gönderdiği peygamberi olduğumu bilip durduğunuz hâlde, niçin bana eziyet ediyorsunuz?’ demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini (doğru yoldan)*

16 Râzî, *Mefâtih*, 11/77.

17 el-Hucurât 49/14.

18 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî= Têvilâtü ehli's-Sünneti* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 9/338.

saptırdı. Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”¹⁹ buyrulmaktadır. Bu âyette imanlarındaki zaafiyet sebebiyle peygamberleri Hz. Mûsâ’yı (a.s.) üzen İsrâiloğullarından bahsedilmektedir. Müfessirler, bu âyeti önceki iki âyetle birlikte değerlendirerek söz-eylem tutarsızlığını ele alan Sâf sûresi 2. ve 3. âyetlerde münafıklara hitap edildiğini ifade etmişlerdir.²⁰

İsrâiloğullarının yaşadığı bir başka olayın anlatıldığı âyet de bu yorumu destekleyici mahiyettedir: “Hz. Mûsâ’dan (a.s.) sonra onun yerine geçen Hz. Yûşa‘ (a.s.), İsrâiloğullarını Filistin toraklarına sokmuş, ülkeyi şehirlerle ayırdıktan sonra her birisine bir yönetici tayin etmişti. Peygamberden başka bir kral da bulunmuyordu. Bu durum 356 yıl kadar sürdü. Peygamber Samuel döneminde İsrâiloğulları, korkaklıkları ve tembellikleri sebebiyle büyük bir yenilgiye uğrayınca peygambere müracaat ederek kendileri için bir kral tayin edilmesini talep etmişlerdi. Samuel ise gelenleri uyarılmış, kral tayin ettiği takdirde yine savaşmama ihtimallerini onlara hatırlatmıştı. Böylece onları savaşa teşvik ederken aynı zamanda temsilciler aracılığıyla caymama sözü almıştı.”²¹ Bu olaylara yer verdiği ifade edilen âyette şöyle buyrulmaktadır: “أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيِّ لَهُمْ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَاءِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ *Mûsâ’dan sonra İsrâiloğullarının ileri gelenlerini görmedin mi? Peygamberlerinden birine ‘Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşalım’ dediklerinde o, ‘Üzerinize savaş farz kılındığında savaşmayacağınızdan korkarım’ cevabını verdi. ‘Yurtlarımızdan ve çocuklarımızdan uzaklaştırıldığımız halde Allah yolunda savaşmayıp da ne yapacağız!’ dediler. Üzerlerine savaş farz kılınca da içlerinden azı müstesna, yüz çeviriverdiler. Allah zalimleri iyi bilmektedir.*”²² İsrâiloğullarının Peygamberlerine (a.s.) sergiledikleri tutum ile Medine’de Hz. Muhammed (s.a.s.) döneminde yaşanan olayın aynı minvalde olması sebebiyle Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerdeki hitap, “Ey iman etmiş görünenler”

19 es-Saf 61/5.

20 Taberî, *Tefsîr*, 7/285; Mâverdî, *Nüket*, 5/527; Begavî, *Me’âlim*, 8/108; Zemahşerî, *Keşâf*, 4/97; İbn Atıyye, *Muharrerü’l-veciz*, 5/301; Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 9/353; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1430; Râzî, *Mefâtih*, 29/312; Hâzin, *Lübâb*, 4/286; Kâşânî, *Zübdetü’r-tefâsîr*, 7/43; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 10(28)/81.

21 Kurtubî, *Câmi’*, 3/244; Mevdûdî, *Tefhîm*, 1/164-165; Karaman, *Kur’an Yolu*, 1/386.

22 el-Bakara 2/246.

şeklinde bir anlam taşımaktadır. “Ve söyledikleri ile yaptıkları davranışlar bir olmayan ikiyüzlü insanlar ayıplanmaktadır.”²³

وَأَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنِ أَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةً مَّعْرُوفَةً إِنَّ اللَّهَ
 وَ يَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا
 لَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذَكَرَ فِيهَا الْقِتَالَ رَأَيْتِ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ
 إِنِنَّا نَنظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأَوْلَى لَهُمْ
 İnananlar (Cihad hakkında) bir sûre indirilmeli değil miydi?’ derler. Fakat hükmü açık bir sûre indirilip de onda savaştan söz edilince, kalplerinde hastalık olanların, sana ölümden bayılıp düşen kimsenin bakışı gibi baktıklarını görürsün.”²⁵ âyetleri ile benzeri âyetlerde²⁶ münafıklar hakkında yapılan tasvirler de Sâf sûresi 2. ve 3. âyetlerde münafıklara hitap edildiği yorumunu destekleyici nitelikte görülmüştür.²⁷

Ayrıca Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerde anlatılan kimselerin; müminlere yardım edeceklerini vadedip Uhud savaşında Rasûlullah’ı (s.a.s.) bırakıp kaçan münafıklar olduğu da söylenmiştir. Bunlar, Resulullah’a ve müminlere: “Siz cihada çıkarsanız biz de sizinle beraber çıkar ve size yardım ederiz.” diyorlardı. Ancak müslümanlar savaşa çıkınca bahaneler uydurup geri dönüyorlardı.²⁸

Hitabın münafıklara yönelik olduğunu dile getiren müfessirler, vaadini yerine getirmeyen kimseyle ilgili şu hadisleri de delil olarak zikretmektedirler: “Münafığın üç alameti vardır: Söz verdiğinde sözünden döner, yalan konuşur ve emanete hıyanet eder.”²⁹ “Şu dört şey kimde bulunursa halis bir münafık olur. Bunlardan bir tanesi bulunursa onu terk edinceye kadar o kişide münafıklık

23 Taberî, *Mecma’ül-beyân*, 9/352; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey el-Kelbî el-Gırnâtî, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 2/441.

24 en-Nûr 24/53.

25 Muhammed 47/20.

26 bk. en-Nûr 24/47-53.

27 Mevdûdî, *Tefhim*, 6/239; Karaman, *Kur'an Yolu*, 5/332.

28 Kurtubî, *Câmi'*, 18/78; Mevdûdî, *Tefhim*, 6/239.

29 Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Câmiü's-sahib* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İmân” 24; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahib-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955/1374), “İmân” 107-108; Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezid) et-Tirmizî, *el-Câmiü's-sahib=Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1356/1937), “İlim”, 14.

*özelliklerinden biri vardır: Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, kendisine bir şey emanet edildiğinde ihanet eder, tartıştığına haddi aşar.*³⁰ Bu hadislerde, vaadini yerine getirmeme, münafıklık alameti olduğundan ilgili âyetlerin de münafıkların durumundan bahsettiği dile getirilmiştir.³¹

Âyetlerde gelen ağır tenkid, cihad etmeyi arzu edip sonradan sözlerini çiğneyen kimseleri hedef almıştır. Böylesi bir duruma ancak münafık olanlar düşer. Münafıklara yönelik olan kınamanın boyutu, Allah'ın gazabını hakettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla bu âyetlerde münafıklara yönelik bir hitap olduğu ifade edilebilir.

Son tahlilde; âyetlerin muhataplarının kimler olduğuna dair şunlar söylenebilir: Müminlerin Allah katındaki değerlerinin yüksek oluşu sebebiyle âyetlerde münafıkların kastedildiği görüşü uygun düşmemektedir. Bahse konu âyetlerin devamında cihada katılmada gevşeklik gösterme, cihad için ordunun donatılmasına yardım etmeme konularına yer verilmektedir. Kur'an'da da müminlere; Uhud³², Hendek³³, Huneyn³⁴, Tebük³⁵ savaşları, Hudeybiye anlaşması³⁶, Allah yolunda infak³⁷ ve çeşitli hayırlı ameller³⁸ ile ilgili uyarı ve kınamalar da oldukça çoktur. Dolayısıyla ele aldığımız âyetlerdeki uyarılar, müminleri ilâhî terbiye ile kendilerini yavaş yavaş ıslah etmeleri ve durumlarını düzeltmeleri için irşad etmektedir.

Bu bağlamda Taberî (ö. 310/923), de tefsirinde âyetlerin muhatabının münafıklar olabileceğine dair görüşleri zikretmiş fakat bunlara katılmadığını ifade etmiştir. Ona göre, “Ey İman edenler” şeklindeki hitap münafıklara yapılmaz, çünkü münafıklar imanla vasıflanmazlar.³⁹ İbn Atıyye el-Endelüsî⁴⁰

30 Buhârî, “İmân”, 24, “Mezâlim”, 17; Tirmizî, “İlim”, 14.

31 İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/322; Mevdûdî, *Tefhim*, 6/239.

32 Âl-i İmrân 100/3.

33 el-Ahzâb 33/9-11.

34 et-tevbe 9/15-26.

35 et-tevbe 9/38-41.

36 el-Fetih 48/11/14.

37 el-Hadîd 57/10.

38 el-Mâide 5/54.

39 Taberî, *Tefsîr*, 7/284-285.

40 İbn Atıyye, *Muharrerü'l-vecîz*, 5/301.

(ö. 541/1147), İbn Kesîr⁴¹ (ö. 774/1373), Seyyid Kutub⁴² (ö. 1906/1966), ve Mevdûdî⁴³ (ö. 1903/1979) âyetlerin münafıklara değil müminlere hitap ettiğini dile getirmiştir.

Elbette bir kimsenin yapmayacağı işi söylemesi, içi ile dış görünüşünün farklılığına dayanır ve bu da nifak alametidir.⁴⁴ Münafıkları konu edinen hadisler⁴⁵ de müminler üzerinde güçlü bir tesir bırakmaya yöneliktir.⁴⁶ Dolayısıyla bahse konu âyetlerin, nifak ve benzeri durumlardan uzak tutmak üzere müminlere yapılan önemli uyarılar olduğunu söylemek daha isabetli görünmektedir.

2. Yapılmayacak Şeyin Söylenmesi Açısından Saf Sûresi 2. ve 3. Âyetler

Âyette yer alan “yapılmayacak şeyin söylenmesi” farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Âyete; insanın kendisi hakkında gerçeğe uymayan beyanda bulunması; kendisi hayırlı işler yapmayıp kötülüklerden uzak durmadığı halde başkalarına hayır tavsiye etmesi ve son olarak da yerine getirmeyeceği bir şeyi söylemesi şeklinde birbirinden oldukça farklı şekillerde anlamlar yüklenmiştir. Toplumumuzda da çoğu zaman bir kimse kendisinin yapmadığı şeyi söylemesi sebebiyle kınanırken bu âyetler de delil olarak kullanılmaktadır. Aşağıda bu anlamlar sırasıyla değerlendirilecektir:

2.1. Kişinin Kendisi Hakkında Gerçeğe Uymayan Beyanda Bulunması

Söz-eylem tutarsızlığını konu alan âyetlerde, aslında bir işi yapmadığı halde yaptığını söyleyen kimselerin kastedildiği ifade edilmiştir. Tâbiîn müfessirlerden Katâde (ö. 117/735) ve Dahhâk'a (ö. 105/723) göre; bu âyetler, sahabeden bazı kimselerin yapmadıkları hayırlı işleri yapmış gibi anlatarak övünmelerini konu edinmektedir. Onlar savaş esnasında ya

41 İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/322.

42 Kutub, *Fi Zılâl*, 6/3552.

43 Mevdûdî, *Tefhîm*, 6/239.

44 Tabâtabâî, *Mizân*, 19/248-249.

45 Buhârî, “İmân”, 24, “Mezâlim”, 17; Müslim, “İmân” 107-108; Tirmizî, “İlim”, 14. Bu hadislerle ilgili geniş açıklama daha sonra gelecektir.

46 Kurtubî, *Câmi'*, 18/78.

karşılaşmadığı kimselerle ilgili birebir mücadele ettiklerini söylemişler ya da “düşmana şöyle yaptım, böyle yaptım.” diyerek aslında yapmadıkları şeyleri anlatıp durmuşlardır. Âyetlerin, böyle yapanları uyardığı ve benzeri şeyleri yapmamaları için nasihat ettiği ifade edilmiştir.⁴⁷

Nitekim bu bağlamda Said b. Müseyyeb’in naklettiği (sebeb-i nüzul ile ilgili rivayetlerde geçen) olay da âyetlerin böyle yorumlanmasında delil olarak getirilmektedir: Suheyb, Bedir savaşında kahramanca savaşmış ve bir adamı öldürmüştü. Bir başka sahabî, o adamı öldürdüğünü iddia edip Suheyb’in savaşta maharetini kendisi yapmış gibi yansıtarak ganimetini talep etmişti. Resulullah (s.a.s.) da, ganimetin Suheyb’e verilmesini emretmişti.⁴⁸

Yapılmayan bir işi yapmış gibi anlatıp övünmek doğru değildir. Kişinin geçmişe dair olarak yaptıklarını ileri düzeyde abartması veya yapmadığı şeyleri söylemesi yalan olur. Taberî, yapmadığı şeyi söylemenin kasıtlı bir şekilde yalan söylemek olduğunu dile getirerek bunun sahabîlere yakıştırılamayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla da bahse konu âyetlerin, bu sebeple indirildiği görüşünü reddetmiştir.⁴⁹

Sahabe için böyle bir konuda yalan söylemekten ziyade yanlış gördüklerini veya yanlış olarak hata ettiklerini söylemek daha makuldür. Bununla birlikte bu âyetlerin de yapmadıkları şeyleri iddia ederek yalan beyanda bulunan kimseler ile alakalı olmadığını ifade edebiliriz.

2.2. Kişinin Yapmadığı Şeyi Başkasına Tavsiye Etmesi

Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerin; kendisi yapmadığı halde başkasına iyiliği emredip kötülükten sakındırmak için güzel nasihat edenler hakkında olduğu da söylenmiştir. Bu konu ile alakalı olarak Enes b. Malik (ö. 93/711-712) şu rivayeti nakletmiştir: “*Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu ki: İsrâ gecesi dudakları ateşten makaslarla kesilen ve her kesildikçe tekrar dudakları uzayan bir topluluğun yanından geçtim.*

47 Mâverdî, *Nüket*, 5/527; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/96; Begavî, *Me’âlim*, 8/107-108; İbn Atıyye, *Muharrerü’l-veciz*, 5/301; Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 9/352; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1430; Râzî, *Mefâtih*, 29/311; Hâzin, *Lübâb*, 4/286; Kâşânî, *Zübdetü’r-tefâsîr*, 7/42; Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/332.

48 Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 9/352; İbn Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1430; Kurtubî, *Câmi’*, 18/78; Bikâî, *Nazmü’d-dürer*, 20/5; Kâşânî, *Zübdetü’r-tefâsîr*, 7/43.

49 Taberî, *Tefsîr*, 7/285.

'Bunlar kimlerdir, ey Cebrail!' diye sordum, 'Bunlar yapmadıkları şeyleri söyleyen, Allah'ın Kitab'ını okuyup da amel etmeyen ümmetinin hatipleridir.' dedi."⁵⁰

Bu hususta bazı âlimler de çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Seleften birisine "Bize hadis naklet" denildiğinde o kişinin önce susup sonra da (bahse konu âyeti anımsatarak) "Benim yapmadığım şeyleri söyleyip böylelikle Allah'ın gazabını çabuklaştıracağımı mı zannediyorsunuz." diye cevap verdiği nakledilir.⁵¹ Muhaddis ve fakîh İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), üç âyetin, insanlara öğütler verme noktasında kendisine engel olduğunu belirtmiştir. Bunlar: "أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَثْلَوْنَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ وَمَا أُرِيدُ أَنْ... Size yasakladığım şeylere kendim uymayarak size (emrettiklerime) aykırı davranmak istemiyorum..."⁵² ve "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ لَا تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ Ey İman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz?"⁵³ buyruklarıdır.⁵⁴ Yine bazı âlimler, bu sebeple vaaz ve nasihatten kaçınıp konuşmak yerine susmayı tercih etmişlerdir.⁵⁶

Buna karşın tefsir, hadis ve fıkıh âlimi Seâlibî (ö. 875/1471) âlimin susması ve konuşmasının duruma ve bağlama göre olduğunu ifade eder. Bir konuda yeterli bilgiye ve donanıma sahip olan kimsenin konuşması gerektiğini belirtir. Ancak muhatabın konuyla ilgili bilgisi yeterli ise kişi susabilir. Tabiîn âlimlerinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de muhaddis Mutarrif b. Abdullah'a (ö. 95/713-714) insanlara vaaz etmesini tavsiye edince o "Yapmadığım şeyleri anlatmaktan korkuyorum." diye cevap verir. Hasan-ı Basrî de "Allah sana merhamet etsin. Kim sadece yaptıklarını anlatıyor ki. Hiç kimse iyiliği tavsiye etmesin kötülükten alıkoymasın da böylece şeytan zafer mi kazansın." diye

50 İbn Hanbel *Müsned*, 3/120, 231, 239.

51 Zemahşeri, *Keşşâf*, 4/97; Kurtubî, *Câmi'*, 18/80; Nesefî, *Medârik*, 3/475; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 10(28)/81.

52 el-Bakara 2/44.

53 Hûd 11/88.

54 es-Saf 61/2.

55 Kurtubî, *Câmi'*, 18/80; İbn Cüzey, *Teshîl*, 2/441.

56 İbn Atıyye, *Muharrerü'l-vecîz*, 5/301; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1418/1997), 5/425.

açıklama yapar.⁵⁷ Dolayısıyla bu âyetler, kişinin kendisinin yapmadığı amelleri başkasına tavsiye etmemesi gerektiğiyle alakalı değildir. Bununla birlikte vaaz ve nasihat; ölü olan gönülleri canlandırır, nefsi kötü huylardan temizler, iyilik ve güzellikleri hatırlatır. Nasihat ve vaaz terk edildiği takdirde insanlar iyiliğe davet edilmemiş, kötülüklerden alıkonulmamış olur. İnsanlara hatalarını düzeltmeleri adına yol gösterilmediği için yanlışları da pekiştirilmiş olur. Neticede irşad ve tebliğ gibi hayırlı olan ameller de terk edilmiş olur. Âyetlerin bu güzel amelleri ortadan kaldırmaya yönelik olması söz konusu olamaz.

İnsanın kendisinin yapmadığı güzel amelleri başkasına tavsiye etmesinin yasaklanmadığına dair şöyle bir çıkarım da yapılabilir: Âyetler, güzel amelleri tavsiye edenleri “Siz niye yapmıyorsunuz?” diye uyardı. Bir kötülük hakkında da, insanlara “sakın yapmayın” demeleri engellenmemektedir. Kötülükten sakındırıcı ‘niçin kendiniz yapıyorsunuz?’ diye uyardı. Hatta bu konuda örfümüzde başkalarına doğruyu, iyiliği ve hakkı tavsiye edip kötülükten insanları alıkoyduğu halde kendisi bütün söylediklerinin tersini yapanlar “yanan bir muma” benzetilmiştir. Kendi yanıp biter yani kendisi tükenir, kendisine faydası olmaz fakat çevresini aydınlatır, etrafına faydalı olur.⁵⁸

İnsan kusursuz ve eksiksiz bir varlık değildir. “Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder ve yerinize, günah işleyip, peşinden tövbe eden kullar yaratırdı.”⁵⁹ hadisinde de insanın hata ve günah işlemeye meyilli olduğu ve bundan korunma yollarının insana öğretildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte insanın iyiyi, güzeli, doğruyu ve hakkı insanlara anlatma vazifesi de vardır. Hayatını bütün yönleriyle eksiksiz ve hatasız yaşayarak mükemmel insan olunamayacağına göre eksik ve hatalarla beraber nasihat ve eğitimin de devam etmesi gerekmektedir.

Bir insanın sadece kendisinin yaptığı, uyguladığı şeyleri tavsiye etmesi, yapmadığı şeyleri tavsiye etmemesi, nakletmemesi, bu konularda vaaz ve irşad etmeyip, nasihatla bulunmaması; en başta tefsir, hadis, fıkıh vb. birçok ilmin sekteye uğramasına yol açar. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadislerinin yok olup

57 Seâlibî, *Cevâhir*, 5/425.

58 Mâverdî, *Nüket*, 5/527; Mahmut Toptaş, *Kur’ân-ı Kerîm Şifâ Tefsiri* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 1998), 7/478-479.

59 Müslim, “Tevbe”, 9, 10, 11.

gitmesine, eğitim-öğretimin derin yaralar almasına, hatta ilmin kayıt altına alınamamasına da sebep olabilir. Bu konuda yine Hz. Peygamber'in (s.a.s.) *"Bizden bir şey işitip, onu aynen işittiği gibi başkalarına ulaştırın kimsenin Allah yüzünü ak etsin! (Çünkü) kendisine bilgi ulaştırılan nice insan vardır ki, o bilgiyi, bizzat işiten kimseden daha iyi anlar ve tatbik eder."*⁶⁰ hadisi konuyu açıklayıcı mahiyettedir. Bu hadis de sahip olunan bilginin başkalarıyla paylaşılmasını teşvik etmekte ve bilgi sahibinin amel etmesini ikinci planda değerlendirmektedir. Bütün bu ve benzeri insanlık için elzem olan hususların yerine getirilebilmesi açısından da âyetin "kendiniz yapmadığınız şeyi başkasına niçin söylüyorsunuz?" şeklinde anlaşılması hatalı olacaktır.

2.3. Kişinin Yapmayacağı Bir Şeyi Söylemesi

Bahse konu âyetlerin, insanın kendisinin yapmayacağı şeyi söz vermesi sebebiyle azar ve inkâr anlamında bir soru (istifhâm-ı inkârî) olduğu ifade edilebilir. Buna göre âyetlerde, verdiği sözde durmamanın yerilmiş davranışlardan olduğu dile getirilmiş olmaktadır.

İnsanın bir işi yapacağını söyleyip sözünü yerine getirmemesi de yapmayacağını baştan bildiği şeyi yapacağını söylemesi de çirkin bir davranıştır.⁶¹ Oysa Allah, insanın mutluluğunu hayırlı ameller ve güzel davranışlar üzerine bina etmiştir. Onun anahtarı da azim ve iradedir. Azmin ve iradenin olmadığı yerde ise mutluluktan söz edilemez.⁶² Dolayısıyla söylediğini yerine getirmesi dünya ve âhret mutluluğunu elde etmek üzere gönderilen insanın kendi saadeti açısından da gerekli bir husustur. Âyetler de bu hususu hatırlatmaktadır.

Yine bu âyetler, insanın söylediği sözün gereğini yerine getirmeye teşvik etmektedir. Yoksa insanları geleceğe dair vaadlerden tamamen menetmek değildir. Çünkü çeşitli konularda vaatte bulunmaktan çekindikleri takdirde insanların heyecanları yok olur, tembellik ve miskinlik topluma yayılır. İnsanlar geleceğe yönelik kararlar alıp, plan program yapamaz hale gelmesi yanında ferdî ve toplumsal heyecan da kaybolur. Hatta vatan ve millet müdafaası gibi konularda cesaret ve yiğitlik yok olur, bağımsızlık da tehlikeli bir hal alır.

60 Tirmizî, "İlim" 7.

61 Tabersî, *Mecma'ul-beyân*, 9/353.

62 Tabâtabâî, *Mizân*, 19/249.

Kişinin söz-eylem tutarsızlığı fıkıh ve usûl ilimlerine de konu olmuştur. Hz. Peygamber'den (s.a.s.) gelen rivayetlerin sıhhatiyle ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca güvenilir râvîlerin, söz ve davranışlarında kendi rivayetlerine muhalefet etmeleri, kendilerinin de rivâyetlerinin de reddedilmesine yol açmıştır. Hanefî fakihler de bunu, hadisin munkatı' olmasının sebebi saymıştır. Bu da onlara göre; hadisin aslının olmadığını göstermektedir.⁶³ Bu durum, hadisin sıhhati ve Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yalan isnad etmeme konusundaki titizlikten kaynaklanmakla beraber söylenen sözün hayata taşınmasının ne kadar önemli olduğuna ayrı bir delildir. Bu açıdan bakıldığında Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerin, müminin güvenilir insan olması gerektiğini ve bu güvenin de söylediğini hayata taşımaktan geçtiğini ifade ettiği söylenebilir.

Âyetlerde yer alan “yapmayacağınız şey” ifadesini geleceğe ait bir söz/ taahhüt olarak değerlendirmek en doğru seçenek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda “Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz?” ifadesi, bir işi yapmayı taahhüt edenin buna vefa göstermesini gerekli kılmaktadır. Zira kim kendi iradesiyle bir şeyi taahhüt ederse onu yapması gerekir. Bu tür taahhütler kişinin Allah'a ve kullara verdiği söz olmak üzere iki çeşittir. Birincisi adak ikincisi ise vaad olarak isimlendirilmektedir.

2.3.1. Adak(Nezr)

Dilimizde “adak” kavramıyla karşılık bulan⁶⁴ “nezr/الندز” kelimesi, lügatta “insanın yerine getirmeyi kendisine borç (vâcip) kıldığı, vaad ettiği şey” anlamına gelmektedir.⁶⁵ Adak kelimesinin terim anlamı ise “dinen mükellef olmadığı halde, kişinin farz veya vâcip türünden bir ibadeti yapacağına dair Allah'a söz vermesi”dir.⁶⁶ Adak da iki çeşittir. Birincisi: “Allah için üç gün oruç veya 2 rekât namaz üzerime borç olsun.” gibi herhangi bir şarta bağlı olmayan ibadet

63 Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1414/1994), 2/6.

64 Ahmet Özel, “Adak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/337; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: İz Yayınları, 1996), “Adak”, 11.

65 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvudî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 797; Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Murteza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. AbdülAlim et-Tahâvî (Kuveyt: Matbaat-u Hukümet-i Kuveyt, 1394/1974), 14/197.

66 İsfahânî, *Müfredât*, 797; Zebîdî, *Tâc*, 14/197; Özel, “Adak”, 1/337.

çeşitleri ile yapılan adaklardır. Bunun mutlaka yerine getirilmesi gerektiğinde icmâ vardır. İkincisi de “Gurbetteki filan gelirse” veya “Allah beni şu işin şerrinden kurtarırsa üzerime şu kadar sadaka vermek vacip olsun.” gibi bir şarta bağlı olan adaklardır. Âlimlerin çoğunluğuna göre bunun da yerine getirilmesi gerekir. Çünkü bahse konu âyetler, mutlak ifadesiyle ne şekilde olursa olsun yapmayacağı şeyi söyleyen herkesi kınamaktadır.⁶⁷ Konumuzla ilgili olarak da Hz. Peygamber (s.a.s.), imkan ve tâkat ölçüsünde adaklar adanması gerektiğini⁶⁸ ifade etmiştir.⁶⁹ Ancak kişi günah bir şey hakkında adakta bulunmuş ise bunu yerine getirmez, bununla birlikte yemin kefareti vermek zorundadır.⁷⁰ Bu ceza da ayrıca sözün bağlayıcılığını göstermektedir.

2.3.2. Söz Verme (Vaad)

Bir kimsenin, mubah olan bir kısım işleri yapmaya söz vermesidir. “Evlenirsen sana bin lira yardım ederim.” veya “bir şey satın alırsan sana şu kadar para veririm.” gibi sözler bir şarta bağlı ise âlimler, bunun yerine getirilmesi gerektiğinde ittifak etmişlerdir.⁷¹ İmam Mâlik (ö. 179/795) ve Ebu Hanîfe (ö. 150/767) başta olmak üzere bir kısım âlimler, herhangi bir şarta bağlı olmayan sözlerin de bahse konu âyetlere göre yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁷² Endülüs müfessirlerinden İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ve Kurtubî (ö. 671/1271) mazeret hali hariç her halükârda her türlü sözün yerine getirilmesinin vacip olduğunu söylemişlerdir.⁷³

Âlimler, gerek Allah'a gerekse herhangi bir kimseye söz veren kişinin, sözüne sadık kalması gerektiğinde ittifak etmişlerdir.⁷⁴ Çünkü Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerde kullanılan üslup umumîdir. Bütün zamanlarda ve bütün mekanlarda

67 Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed es-Sâdık el-Kamhavî (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1412/1992), 5/334; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnu'l-Arabî, *Abkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 4/241-242.

68 Bkz: Müslim, “Nezr”, 8.

69 Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/79; Zuhaylî, *Tefsîrül-Münir*, 14(28)/161.

70 Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'an*, 5/334.

71 Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'an*, 5/334; İbnu'l-Arabî, *Abkâmü'l-Kur'an*, 4/242; Kurtubî, *Câmi'*, 18/79.

72 Kurtubî, *Câmi'*, 18/79; Zuhaylî, *Tefsîrül-Münir*, 14(28)/162.

73 İbnu'l-Arabî, *Abkâmü'l-Kur'an*, 4/242; Kurtubî, *Câmi'*, 18/79.

74 Zuhaylî, *Tefsîrül-Münir*, 14(28)/161.

Müslümanların geneline hitap etmekte olup verilen sözden ya da adaktan dönenleri kapsamaktadır. Bundan dolayı herhangi bir şarta bağlı olsun veya olmasın bütün söz, adak ve taahhüdlerin yerine getirilmesi gerekir. Ayrıca, yapmayacağı şeyi söylemenin dünyevî ve uhrevî sonuçları da bulunmaktadır.

3. Yapmayacağı Şeyi Söylemenin Sonuçları

Saf sûresi 2. ve 3. âyetler, söz ve davranışlarında tutarsızlıktan kaçınmanın ne kadar önemli olduğuna dair mesajlar içermektedir.⁷⁵ Söz ile eylemin uyuşmaması toplum hayatında dürüstlüğü ve güven duygusunun zedelenmesine, güzel ahlakın yok olmasına sebep olur. Bu da, insanları bozgunculuğa, strese, huzursuzluğa ve psikolojik rahatsızlıklara sürükler. Aynı zamanda Allah'ın rızası ve sevgisinden mahrum kalındığı gibi O'nun kınamasına maruz kalınır. Yapmayacağı şeyi söylemenin dünyada ve âhirette ortaya çıkaracağı kötü sonuçlar şunlardır:

3.1. Kınanma

“*Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah katında büyük gazaba sebep olur.*”⁷⁶ âyetinde, yerine getirilmeyecek sözle ilgili büyük bir uyarı yapılmaktadır. Âyette yapılan uyarı için kullanılan “m-k-t/ مقت” ifadesi “ağır, güçlü ve şiddetli buğz etmek, sevmemek, nefret etmek, düşmanlık etmek” anlamındadır.⁷⁷ Bu kelimenin “buğzun en açık, en şiddetli halı” olduğu da ifade edilmiştir.⁷⁸ İnsanlar tarafından sevilmeyen kişi hakkında da bu ifade kullanılmaktadır.⁷⁹ Ayrıca âyette “Allah katında” ifadesiyle de buğz ve nefret pekiştirilmiştir.⁸⁰ Hatta Kur'an'da, bir hatadan dolayı iman edenlerin, bu kadar ağır bir şekilde kınandığı başka bir durumun olmadığı görülmektedir.⁸¹

75 Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/96-97; İbn Atıyye, *Muharrerü'l-veciz*, 5/301.

76 es-Saf 61/3.

77 İsfahânî, *Müfredât*, 772; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/97; Zebidî, *Tâc*, 18/247.

78 İbn Atıyye, *Muharrerü'l-veciz*, 5/301; Nesefî, *Medârik*, 3/475; Hâzin, *Lübâb*, 4/286; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10(28)/84.

79 Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 5/219.

80 Bikâî, *Nazmü'd-düerer*, 20/6.

81 Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin b. Abdilmelik el- Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât tefsîr sufi kamîl li'l-Kur'âni'l-Kerim*, thk. İbrahim Besyuni (Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Amme li'l-Kitâb, 2000), 3/575.

Sözünden dönmek, bencilliğin, gururun, başka insanların menfaatini, onurunu yok saymanın da göstergesidir. Aynı zamanda toplumlar ve milletlerarası güveni yıkan bir unsurdur. Bundan dolayı insanların geneline göre kötüdür ve nefretle karşılanır. Sözünden dönmek, Allah katında da büyük bir öfke ve cezayı gerektiren davranış sayılmıştır.⁸² Dünyada hemen her toplumda etik karşılanmayan bu durum sebebiyle Müslümanın her türlü zillete maruz kalması söz konusu olabilir.⁸³ Mümin, bir şeyi yapacağını söylüyorsa, onu yapmalı ve hayata taşınmalıdır. Eğer yapma imkânı ya da gücü yok ise, Allah'ın ve insanların kınamasına maruz kalmaması için susmayı tercih etmelidir.

3.2. Nifak Alameti Taşıma

Kur'an, münafıkları bize şuursuzca Allah'ı ve müminleri aldatmaya yeltenen, hastalıklı ruh haline sahip, yeryüzünde bozgunculuk yaparken iyilik yaptığını zanneden, müminleri beyinsizlikle suçlayacak kadar alçalan, hem müminlerin hem kâfirlerin menfaatlerine ortak olmaya çalışıp hiçbir tarafa faydası olmayan alaycı, insanlığın utanç vesilesi ikiyüzlü, İslam toplumunu içerden yıkmaya çalışan hain, inancını açıkça belli eden kâfirden daha tehlikeli bir sinsi, düşündüğünü söyleyemeyen korkak kimseler olarak tanıtmaktadır.⁸⁴

Kur'an'daki münafıklarla ilgili bahisleri ve münafıkların alametleriyle ilgili zikrettiğimiz "*Münafığın üç alameti vardır...*"⁸⁵ "*Şu dört şey kimde bulunursa halis bir münafık olur...*"⁸⁶ hadisleri göz önüne aldığımızda yalnızca geleceğe dair verilen sözlerin yerine getirilmemesi kişiyi münafık yapmamaktadır. Geleceğe dair verilen sözler ve taahhüdler ile yapılması planlanan hareketlerde nifak ile diğer durumların ayrımı niyette ortaya çıkmaktadır. Kişi, niyet aşamasında yapmayacağını bildiği şeyi vaad ediyorsa bu baştan yalan olup nifak belirtisidir. Çünkü münafıklar gönülden inanmadıkları halde Allah'a ve Resûlüne iman ettiklerini söylüyorlardı. Fakat bu hakikati dile getirirken ona inanmadan sadece dilleriyle söylüyorlardı. Bu durum da onları mümin konumuna taşııyordu. Dolayısıyla kişinin gönülden inanmadığı bir hususu inanıyormuş gibi dile getirmesi yalan ve nifak sayılmıştır. Buna karşın bir insan, herhangi bir şeyi

82 Zühaylî, *Tefsîrul-Münir*, 14(28)/162.

83 Râzî, *Mefâtih*, 29/312; Toptaş, *Şifâ Tefsiri*, 7/478-479.

84 el-Bakara 2/8-20; Âl-i İmrân 114/3; en-Nisâ 137, 143/4; et-Tevbe 50-54/9;

85 Buhârî, "İmân", 24; Müslim, "İmân", 107-108.

86 Buhârî, "İmân", 24, "Mezâlim", 17; Tirmizî, "İlim", 14.

samimiyetle yapmaya azmederek vaadde bulunur da yerine getiremezse yalancı durumuna düşmez, yalnızca kusur işlemiş olur.⁸⁷ İnsan, ihmal, gaflet, unutkanlık, gücünün yetmemesi vb. sebeplerle vaadini yerine getirememiş olabilir.

Bazı İslâm âlimleri münafıklığı “itikadî ve amelî” olarak ayırmışlardır.⁸⁸ Bir kısım âlimler de nifakı, “büyük ve küçük nifak” olarak ikiye ayırmışlardır.⁸⁹ Sahabenin de bazen münafık olduklarından endişedikleri rivayet edilmiştir.⁹⁰ Bu bağlamda “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kâtibi Hanzala b. Rebi’ (ö. 45/665[?]) Resûlullah’ın (s.a.s.) yanında farklı, ondan ayrıldığına farklı bir ruh hâli içerisinde bulunduğundan ötürü münâfık olduğunu düşünmüştür. Bu endişesini Hz. Peygamber (s.a.s.) ile paylaşmış, O da bu durumun münafıklık olmadığını kendisine bildirmiştir.”⁹¹ Bütün bu ve benzeri rivâyetlerdeki münafıklık, itikadî açıdan değil, amelî bakımdan nifaka işaret etmektedir. Kişinin samimi olarak benimsediği dînî değerlerin oluşturduğu inanca karşın tembellik, ülfet, alışkanlık ve çevrenin etkisi gibi unsurların olumsuz yönde etkisi, zâhirî hayat/amel arasında bazı farklılıkların ve karşıt durumların meydana gelmesine sebep olabilmektedir.⁹² Hadis şârihî Ebû Zekeriyâ en-Nevevî (ö. 676/1277) münafıkların alametleriyle ilgili olan rivâyetlerde, itikadî nifakın kastedilmediğini vurgulamaktadır.⁹³ Hadis âlimi ve hafızı İbn Hâcer el-Askalânî (ö. 852/1449), bu konudaki farklı görüşleri tartışarak, bahse konu hadislerde amelî nifaka işaret edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Ömer’in (ö. 23/644) Huzeyfe’ye (ö. 36/656) “Bende nifaktan bir şey biliyor musun?” sorusunda itikadî açıdan münafıklık değil, amel bakımından

87 Kâdî Abdilcebbar, *Tenzîhu'l-Kur'ân*, 423.

88 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhi Sahîbi'l-Buhârî* (Kahire: el-Mektebetüs-Selefiyye, ts.), 1/89.

89 Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Zâhîretü'n-nifâk ve habâ'isü'l-münâfikin fi't-târîh* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1414/1993), 1/57-58, 72-73, 85-106.

90 Buhârî, “İmân”, 36.

91 Müslim, “Tevbe”, 12; Tirmizî, “Kıyâme”, 59.

92 Hülya Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma (Kur'ân-ı Kerim Bağlamında Nifak Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme)”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2002/1), 8.

93 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîbi'l-Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabi, 1392/), 2/47; Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü'İstulâbâtî'l-fünûn ve'l-ülûm*, nşr. Ali Dahrûc – Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), “Münâfık”, 552/2.

münafıklık olduğunu belirtmektedir.⁹⁴ Tirmizî (ö. 279/892), ilim ehlinin nazarında nifakın tekzîbî ve amelî olarak iki kısma ayrıldığını ve bu ilim ehlinin, bahse konu iki hadiste ifade edilen münafıklığın, amelî kısmına girdiğini belirttiklerini nakleder. Hasan-ı Basrî de bu görüştedir.⁹⁵ İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) göre; "Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen nifak iki çeşittir. Birincisi kalbinde küfür olduğu halde dışarıdan mümin gözükene veya mümin olduğunu söyleyen kişidir. Bunun tam bir nifak olduğunda âlimler ittifak etmişlerdir. İkincisi ise kalbinde hem iman hem nifak bulunan kişidir. Nitekim, "هُم لِّلْكَفْرِ يَوْمِيذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ ... O gün onlar imandan çok küfre yakındılar..."⁹⁶ âyetiyle münafıkların sıfatlarına yer veren hadis-i şerifler buna delildir."⁹⁷ Kurtubî, münafığın alametlerine dair hadislerin, Müslümanı sakındırmak ve ikaz etmek için olduğunu belirtir. Yoksa bu alametlerden biri kendisinde görülen kimse münafık değildir. Yalan söylemek, sözünden dönmek ve emanete hıyanet etmek gibi durumlar, mûtad hale gelmesin diye Müslümanlar uyarılmaktadır.⁹⁸

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında; söz-eylem tutarsızlığı kişiyi itikâdî açıdan münafık konumuna düşürmeyebilir fakat, münafıkların sıfatlarıyla ilgili zikrettiğimiz âyet ve hadisler, Müslümanı amelî açıdan münafıklığa sürükleyebilecek tehlikeli durumlardan sakındırmaktadır. Ele aldığımız Saf sûresi 2. ve 3. âyetler de, daima inançlarının gereği olan sıfatları üzerlerinde taşımaları, gerek Kur'an'ın gerek hadislerin tarif ettiği münafık zümreden uzak kalmaları ve münafıklara ait özellikleri taşımamaları konusunda müminleri ikaz etmektedir.

3.3. Psikolojik Sorunlara Yol Açma

Saf sûresi 2. ve 3. âyetlerde, verilen sözler ile eylemler arasında çelişki bulunmaması gerektiğine işaret edilmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm, inkarcılara yönelik meydan okuma ifadelerinden birini de çelişmezlik ilkesine

94 İbn Hacer, *Fetûh'ul-bârî*, 1/90.

95 Tirmizî, "İmân", 14.

96 Âl-i İmrân 167/3.

97 Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn İbn Teymiyye el-Harrânî, *Kitâbü'l-İmân*, nşr. İsmâüddin es-Sabâbitî (Kahire: y.y., 1993), 172, 188, 217-218, 236-237, 269.

98 Kurtubî, *Câmi'*, 18/122.

dayandırmakta, önce kendi verdiği bilgi ve içerdiği fikirlerin tutarlılığından bahsetmektedir.”⁹⁹ “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا”¹⁰⁰ *Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı.*¹⁰⁰

İnsanlar da, içinde geliştikleri toplumun değerler düzenine göre biçimlenen hususlara ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaçlardan birisi bilişsel tutarlılıktır. Bilişsel tutarlılık; insanların, görüş, düşünce, duygu, söz ve davranışları arasında sürekli olarak bulunan tutarlılıktır.¹⁰¹ İnsan, sözünü gerçekleştirme konusunda ortaya çıkacak durumları değerlendirerek eylemi gerçekleştirme veya terk etme çatışması yaşar. Bu çatışma durumunda, çelişkinin şiddetini azaltmak için eylemi gerçekleştirmemenin doğruluğu-yanıtlılığı konusunda içsel sorgulama yapar. Şayet sözünü eyleme dönüştürmezse bilişsel çelişki yaşar. Bilişsel çelişki “İnançların, kişisel düşüncelerin, tutum ve değerlerin davranışlarla uyumlaması veya iki tutum, iki inanç, iki kanı arasında ortaya çıkan çelişki” demektir. Yoğun ve uzun süreli yaşanan bilişsel çelişki genellikle gerilim, stres, dengesizlik gibi psikolojik rahatsızlıklar meydana getirir.¹⁰²

Ayrıca çatışmaya uğrayan kişi, bundan kurtulmak için çelişkiye yol açan taraflardan birisini değiştirerek bu rahatsızlık ve gerilimden kurtulmaya yönelebilir. Düşünce, inanç, tutum ve değerleri değiştirmek zor olduğundan ya bunlar değersiz görülmeyle başlanır ya da davranışlar değiştirilir.¹⁰³ İnsan, alışmış olduğu, ilgi duyduğu bir şeye karşı sevgi besler. Terkettiği, yapmaz olduğu şeylerden de yavaş yavaş soğur, uzaklaşır. Aynı şekilde herhangi bir işe başladığı zaman önce zor gelir, zor işler de insanı yıldırır. Bazen ona karşı bir nefret bile meydana getirir. O iş üzerinde sebat edildiğinde ise yavaş yavaş

99 Karaman, *Kur'an Yolu*, 5/258-259.

100 en-Nisâ 4/82.

101 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014), 256.

102 Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford, California: Stanford University Press, 1957); John F. Veiga, “Face Your Problem Subordinates Now”, *Academy of Management Executive*, 2/2 (Mayıs 1988), 145-152; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), “Bilişsel Uyumsuzluk” 138; Aydan Gülerce, “Dürtüler ve Güdülenme”, *Davranışlarımızdan Seçmeler: örgütsel yaklaşım*, mlf. Suna Tevrüz ve ark. (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2016), 308-310.

103 Budak, “Bilişsel Uyumsuzluk Teorisi”, 139.

kalp ona ısınır. Buradan anlaşılır ki; eylemlerin hisler üzerinde tesiri vardır.¹⁰⁴ Tutumların davranış boyutu değiştiğinde, bilişsel yönünün de zamanla davranışa uygun olarak değişebileceğini araştırmalar da ortaya koymuştur.¹⁰⁵

İnsanın, bilişsel çelişkiden kurtulması ve davranışlarının hislerini etkilemesi, sözünün gereğini yerine getirme noktasındaki sorumluluktan kaçınmaya götürür. Neticede bu durum; imanın zayıflamasına, İslâmî prensiplerden uzaklaşmaya, mükâfat ve ceza açısından yaptığının sonuçlarını dikkate almadan yaşamaya yönelir. Ayrıca bu hal, zamanla aklın iyiyi, doğruyu, güzel ve hayırlı olanı tespit edip yaratılış gayesine uygun işlemesine de engel olur.

Saf sûresi 2. ve 3. âyetler, genel olarak insanların özelde ise müminlerin söz-eylem tutarsızlığı yaşamaları durumunda ortaya çıkacak psikolojik sorunları da önlemeye yöneliktir. Bu noktada ilgili âyetler, uhrevî mükâfaatı da düşünerek sözün, eyleme dönüştürülmesi için çaba gösterilmesi gerektiğini bildirmektedir. Dolayısıyla da bu âyetler; insanın verdiği sözleri yerine getirmeye yönlendirmekte veya yerine getirmeyeceği bir sözü söylemesini engellemeyi amaçlamaktadır.

Sonuç

*“Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah katında büyük gazaba sebep olur.”*¹⁰⁶ âyetlerinin münafıklara veya müminlere hitap ettiği ifade edilmiş ve kaynaklarda buna dair çeşitli deliller serdedilmiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde ilgili ayetlerde kullanılan hitab lafzı (Ey İman edenler!), âyetlerin esbâb-ı nüzulü ile alakalı bilgiler ve Kur’an’ın retoriği birlikte ele alındığında, burada müminlere hitap edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Müminler, söz verdikleri hususları Allah’a samimi bir yönelişle yerine getireceklerine inanmaktadırlar. Sözlerini de tam olarak yerine getirmedikleri takdirde âyette belirtilen ağır akıbetle maruz kalmaları söz konusu olacaktır. Âyetler, Kur’an’da ve hadislerde her türlü çirkin özellikleri sayılan münafıklıktan, onlara benzemekten ve onlara ait sıfatlardan müminleri uzaklaştırmayı hedeflemektedir.

104 Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 172.

105 Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 523.

106 es-Saf 61/2-3.

Araştırmamız neticesinde; bu âyetlerde yer alan “Yapılmayacak şeyi söylemek” hakkında farklı yorumlar yapıldığı müşahede edilmiştir. Ayrıca bu âyetlerin toplum hayatında yansımalarının olduğu sonucuna da ulaşılmıştır. Bu bağlamda, toplumumuzda çoğu zaman kendisinin yapmadığı şeyi başkasına söyleyen kimse kınanırken hemen bu âyetlerin dile getirildiği görülmektedir. Müminin, inancının gereği olan iyi ve güzel amelleri doğru bir şekilde hayata taşıması; kötü, çirkin ve günah olan işlerden de uzak kalması Kur’an’ın ana hedeflerindedir. Fakat bunu hayatında ne kadar başarırsa başarsın aynı zamanda insanları iyiliğe davet edip kötülükten uzaklaştırma vazifesi de vardır. Bu görev başta Peygamberler olmak üzere bütün inananlarıdır. Dolayısıyla bu âyetleri insanlara nasihat ve öğüt vermenin önüne engel olarak koymanın da Kur’an’ın ruhuna aykırı olduğu ifade edilebilir. Netice itibarıyla, âyete “Niçin yapmadığınız şeyi söylüyorsunuz?” gibi bir anlam yüklemenin doğru olmadığı ortaya çıkmış olmaktadır.

Bu çalışmada bahse konu âyetlerin, geleceğe dair verilen sözleri içerdiği ve söz-eylem bütünlüğüne riayet etmeyi dile getirdiği tespit edilmiştir. İlgili âyetler, aynı zamanda insanın, kendisini bağlayacak kesin sözler söylerken iyice düşünmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü düşünce, insanın esiri gibidir. Söze aktarıldığında ise insan, sözünün esiri haline gelir. Verilen sözlerin yerine getirilmemesi halinde de insanın dünya ve âhiretini etkileyen çeşitli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Sözünden dönmek, kişinin kendisi için kötü ve çirkin bir davranış olduğu gibi bütün insanlar tarafından da nefretle kınanan bir husustur. Bu davranış Allah katında da, büyük öfkeye ve kınamaya sebep olan bir davranış olarak görülmüştür.

Çalışmaya konu olan âyetlerin, kişiyi, sözünü eyleme dönüştürmekten kaçındığında ortaya çıkacak kınamadan, münafıklara ait sıfatları üzerinde bulundurmasından ve bilişsel çelişkiden korumayı amaçladığı söylenebilir. Çünkü yoğun ve uzun süreli yaşanan bu tür çelişkiler, insanda psikolojik rahatsızlıklar meydana getirir. Elbette ki azim, irade, coşku, heyecan vb. sebeplerle veya geleceğe yönelik iyi işler yapmaya kendini motive etmek üzere bir kısım sözler vermek, vaadlerde bulunmak yerilecek bir husus değildir. Aksine âyetlerde, Müminlere “niçin söylediğinizin aksini yapıyorsunuz?” şeklinde bir

uyarı yapılmakta ve müminlerin söz-eylem tutarsızlığından uzak kalmaları amaçlanmaktadır.

Kur'an'da söz-eylem tutarlılığı açısından müminin, taşıması gereken niteliklere dikkat çeken diğer âyetler üzerinde de benzer çalışmaların ve ayrıca bu konularda psiko-sosyal değerlendirmelerin yapılmasının Kur'an'ın mesajının doğru anlaşılmasına katkı yapacağı kanaatini taşıdığımızı da belirtmek isteriz.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaud-Adil Mürsid. 20 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1418/1997.

Alper, Hülya. "Nifak ya da İmanda Çatışma (Kur'an-ı Kerim Bağlamında Nifak Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme)". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2002/1), 5-24.

Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, 2016.

Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'âni fî tefsiri'l-Kur'âni'l-âzîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyüssünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Me'âlimü't-Tenzil*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1. Baskı, 1409/1989.

Bikâî, Ebû'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan. *Nazmü'd-dürer fî tenasubi'l-âyâti ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, 1404/1984.

Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2. Basım, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Câmiu's-sahih*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Baskı, 1992.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Abkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed es-Sâdik el-Kamhavî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1992.

Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranış* İstanbul: Remzi Kitabevi, 29. Basım, 2014.

Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayınları, 11. Baskı, 1996.

Dunlop, Knight vd. *Psikoloji Sözlüğü*. ed. Howard C. Warren. trc. Tufan Göbekçin Ankara: Yeryüzü Yayınları, 2. Basım, 2003.

Festinger, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, California: Stanford University Press, 1957.

Gökkır, Necmettin. *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

Gülerce, Aydan. "Dürtüler ve Güdülenme". *Davranışlarımızdan Seçmeler: örgütsel yaklaşım*, mlf. Suna Tevrüz ve ark. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 4. Basım, 2016.

Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî. *Lübâbü't-tevil fî me'âni't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1425/2004.

Huveyzî, Abd Ali b. Cum'a 'Arûsî. *Tefsir-u nuri's-sakaleyn*. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 1. Baskı, 1422/2001.

İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Abkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerül-veciz fî tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*. thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1422/2001.

İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-mesir fî 'ilmi't-tefsir*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 3. Baskı, 1423/2002.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi el-Gırnâti. *et-Teshil li-'ulûmi't-tenzil*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1415/1995.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalâni. *Fethu'l-bârî şerhi Sahibi'l-Buhâri*. 13 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbüddin Ömer b. Dav' b. Kesir el-Kaysi el-Kureşî el-Busrâvi ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Müfîd, 1403/1983.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddin el-Harrâni. *Kitâbü'l-İmân*. nşr. İsamüddin es-Sabâbiti, Kahire: y.y., 1993.

İsfahâni, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredâtu Eلفâzi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Dâvudî, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 4. Baskı, 1430/2009.

Kâdi Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedâni. *Tenzihu'l-Kur'an 'ani'l-Metâin*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Hadîse, ts.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 2008.

Kâşânî, el-Mevlâ Fethullah b. Şükrillah eş-Şerîf. *Zübdetü't-tefâsîr*. 7 Cilt. Kum: Müessesetü'l-Me'ârifî'l-İslâmî, 1. Baskı, 1423/2002.

Kuşeyri, Ebü'l-Kâsım Zeynüslam Abdülkerim b. Hevazin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-işârât tefsir sufi kamil li'l-Kur'âni'l-Kerim*. thk. İbrahim Beşyuni. Kahire: Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 3. Baskı, 2000.

Kutub, Seyyid. *Fi Zılâli'l-Kur'an*. 6 cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 25. Baskı, 1417/1997.

Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Tefsîru'l-Mâtürîdî=Te'vilâtü ebli's-Sünneti*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1426/2005

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Meydâni, Abdurrahman Hasan Habenneke. *Zâhîretü'n-nifâk ve habâ'isü'l-münâfikîn fi't-târih*. 2 Cilt. Dımaşk:Dâru'l-Kalem, 1414/1993.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi b. el-Haccac. *Sahib-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1374/1955.

Nesefî, Ebü'l-Bekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*. 3 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1. Baskı, 1426/2005.

Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fi şerhi Sahib-i Müslim b. Haccac*. 9 Ciltte 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Baskı, 1392.

Özel, Ahmet. "Adak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1988. 1/337-340.

Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb: et-Tefsîrü'l-kebir*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, 1401/1981.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerim, 1402/1981.

Seâlibî, Ebü Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf. *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'an*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, 1418/1997.

Serahsî, Ebü Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlüs-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1. Baskı, 1414/1994.

Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebü Bekr. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: el-Hey'etü'l-misriyye el-âmme, 1394/1974.

Şevkânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Fethu'l-kadir: el-câmi' beyne fenneyî'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsir*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Baskı, 1393/1973.

Tabâtabâi, es-Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'an*. 20 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Alemi li'l-Matbuat, 2. Baskı, 1973.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'ül-beyân 'an te'vili âyi'l Kur'an*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Baskı, 1415/1994.

Tabersî, Emînü'l-İslâm Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen. *Mecma'ül-beyân fî tefsiri'l-Kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 1.Baskı, 1427/2006.

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfû istulâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Ali Dahrûc – Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1. Baskı, 1996.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre(Yezid) es-Sülemi. *el-Câmiü's-sabih=Sünenü'l-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1356/1937.

Toptaş, Mahmut. *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınları, 1998.

Uzun, Nihat. “Âyetlerin Esas Anlamının Tespitiyle İlgili Önemli Bir Konu: Kur'an'ın Nüzul Dönemi Muhatapları”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim 2020): 187-224. <https://doi.org/10.31121/tader.741874>

Veiga, John F. “Face Your Problem Subordinates Now”. *Academy of Management Executive*, 2/2 (Mayıs 1988), 145-152. <https://doi.org/10.5465/ame.1988.4275528>

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezzak el-Murteza. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. AbdülAlim et-Tahâvî. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaat-u Hukümet-i Kuveyt, 2. Baskı, 1394/1974.

Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûbi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Zerkeşî, Bedreddin b. Muhammed b. Abdullah. *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Baskı, ts.

Zühaylî, Vehbe. *Tefsirü'l-münir fî'l-akide veş-şeria ve'l-menbec*. 15 Cilt (1ciltte 2 cüz). Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1998/1418.